

ŠIRENJE MARULIĆEVSKIH KRUGOVA:
ISLANDSKI PRIJEVOD I NEPOZNATA
NJEMAČKA IZDANJA DIJELA *INSTITUCIJE*

Branko Jozić

UDK: 821.163.42.09 Marulić; M.
821.163.42=124'255.4=1123.3
Izvorni znanstveni rad

Branko Jozić
Marulianum
Split
marulianum@gmail.com

Možda najuočljiviji pokazatelj važnosti splitskog humanista u nadnacionalnim okvirima jest recepcija njegova opusa. Osim brojnih izdanja njegovih djela i još brojnijih navoda iz njih, o tom svjedoči i podatak da se oveće cjeline Marulićevih tekstova nalaze u kompilacijama drugih autora. Dosad poznatima ovdje se pribrajaju još tri takva, u marulološkom obzoru nepoznata izdanja. Prvo sadrži islandski prijevod niza poglavlja iz Marulićeve *Institucije*, objavljen u knjizi *Christeleg Vnderuiisun Vm odaudleika Sailarennar...* (Holum, 1601). Tražeći predložak tom islandskom izdanju, utvrdio sam da je to bila na njemačkom tiskana knjiga *Christlicher Bericht, Von vnsterblichkeit vnnd Zustandt der Seelen nach jrem Abschied....*, koju je priredio Gregorius Weiser (Budissin, 1583). U njezinu drugom dijelu nalazi se dio *Institucije* naslovljen *Ein schöner Tractat, Marci Maruli, Spalatensis, von der Zukunft Christi zum Gerichte...* (na islandskom: *Agiaetlegur Tractatus Marci Maruli Spalatehsis Vm Tilkomu Christi...*). Isti je njemački tekst ponovno objavljen u dobro poznatu izdanju *Die himmlische Weissheit...* (Augsburg, 1697) te (istim slogom i s istom paginacijom) u kompilaciji *Erbauliche Andachten...* Abrahama od sv. Klare (Stift Kempten, 1702), koja u istraživanju marulićevske recepcije dosad nije bila zapažena.

Weiserova knjiga pripada literaturi o »posljednjim stvarima«, temi iznimno aktualnoj u Europi druge polovice 16. stoljeća, potresanoj mnogim nevoljama (ratovi, glad, epidemije, otomanska prijetnja) koje su viđene kao znakovi skorog kraja svijeta. Činjenica da je protestant Weiser iz obilja takvih izdanja posegnuo za Marulićevim tekstom, svjedoči kako je djelo splitskog pisca nadilazilo i jezične i konfesionalne granice.

Ključne riječi: Marko Marulić, *Institucija*, recepcija, prijevod na islandski, kraj svijeta, posljednje stvari, protestantizam, povijest knjige, bibliografija

1.

Tematski i žanrovski raspon te vrsnoća književnog izričaja Maruliću su priskrbili naslov nacionalnoga klasika, dok je međunarodna recepcija njegova opusa potvrdila važnost splitskog humanista u nadnacionalnim okvirima. O nesvakidašnjem odjeku Marulićevih spisa svjedoče brojna izdanja u izvorniku i u prijevodima na niz europskih jezika. Uz cjelovita i djelomična izdanja postoji i gotovo nepregledan niz slučajeva kada su preuzeti razmjerno kraći ulomci njegovih tekstova; naime, Marulića kao općepriznat autoritet citiraju duhovni pisci, propovjednici i povjesničari.¹

Ovdje pozornost usmjeravamo na izdanja u koja se uvrštavaju cjelovita Marulićeva djela ili opsežniji ulomci iz njih. Među najpoznatije takve primjere spada knjiga *Exempla virtutum et vitiorum, atque etiam aliarum rerum maxime memorabilium* (Basilea, 1555), hrestomatija u koju je priređivač Johannes Herold uvrstio pokraćen tekst Marulićeve *Institucije* među djela što su ih sastavili *praestantissimi scriptores* na oba klasična jezika.² Nadalje, spomenuti je i višekratno objavljivanje *Carmen* u doista brojnim izdanjima i prijevodima *Memoriala* Luisa de Granada; ta pjesma pojavljuje se u izvorniku u *Liber elegiarum comprehendens argumenta singulorum capitum Novi Testamenti* Paula Kristiana iz Koldine (Pragae, 1563) te u engleskom prijevodu u knjizi *An epistle in the person of Christ to the faithfull soule* Johanna Justusa Landsbergera (Antwerpen, 1595).³ Razvoj maruloloških istraživanja pokazuje da recepcijsku bibliografiju valja dopunjavati novim spoznajama te da čak i nejasne tragove vrijedi pažljivo ispitati. Upravo takvo istraživanje dovelo me do neočekivanih spoznaja.

2.

U bibliografskom pregledu *Historia literaria Islandiae, autorum et scriptorum tum editorum tum ineditorum ... auctore Halfdano Einari* (Havniae et Lipsiae,

¹ Marulić je na popisu autora od kojih ekscerpiraju sastavljači zbirka kao: Serafino Razzi, *Giardino d'esempi...* (1607); Henricus Gran Germano, *Magnum speculum exemplorum* (1605); Joannes Major, *Magnum speculum exemplorum* (1684); Tomaso Garzoni, *Piazza universale...* (1665); povjesničari od 17. st. nadalje u raspravama često donose navode iz *Regum gesta*.

² O tom je izdanju pisao Darko Novaković, »Dubrovnik — Verona — Basel: tri priloga za recepcijski dokumentarij *Institucije*«, CM IV (1995), 13–48.

³ Za navedena izdanja v. Branko Jozić – Bratislav Lučin, *Bibliografija Marka Marulića I: tiskana djela (1447-1997)*, Književni krug Split, 1998. Za dodatni uvid u recepciju v. Mirko Tomasović, *Sedam godina s Marulom...* i *Nove godine s Marulom...*, Split, Književni krug Split – *Marulianum*, 1996; 2000; Branko Jozić, »Marulićevski krugovi: novi recepcijski prilozi«, *Poslanje filologa: zbornik radova povodom 70. rođendana Mirka Tomasovića*, ur. Tomislav Bogdan i Cvijeta Pavlović, FF press, Zagreb, 2008, 281–294.

sumptibus Gyldendalii, 1786) na str. 239, pod br. 15, navodi se:

Liber ex lingua Germanica translatus de immortalitate animae: Collectio nimirum Sententiarum, quae hoc thema illustrent Patrum, Lutheri, Mathesii, Gigantis, bipartita, cujus prior pars agit a) de immortalitate animae b) de purgatorio c) de invocatione Sanctorum d) de fine mundi et resurrectione Mortuorum f) judicio extremo g) inferno h) vita aeterna. **Pars posterior agit de adventu Christi ad judicium extremum, auctore Marco Marulo Spalatensi, & c. de Cruciatibus damnatorum, igne infernali, & beatudine electorum; ad calcem hujus libri, inter rariores omnino referendi, subjunguntur Sermones aliquot Augustini & Divi Bernhardi Hol. 1601. (Istaknuo B. J.)**

Iz toga gotovo slučajno uočenog bibliografskog podatka dade se zaključiti da postoji islandski prijevod knjige objavljene na njemačkom jeziku, po sadržaju dvodijelne kompilacije na temu posljednjih stvari, a da je među autorima u njoj zastupljen i Marko Marulić. Uz nešto truda utvrdio sam da naslov tog islandskog izdanja glasi: *Christeleg Vnderuiisun Vm odaudleika Saalarennar. Og huad vm Saalernar liidur þegar þær skilia vid Lijkamann. Vm þa ñ seinasta Dag og Dom, eilijfañ Dauda, og Eilijft Lijf/ Saman tekenn j þysku Maale wr Bokum þeirra Heiløgu Lærefedra, Lijka eirneñ wr Predikónum D. Martini Lutheri. Johañis Mathesij. D. Martini Miri. Johañis Gigantis ; Enn nu a Islensku vtløgd. Anno M. DC. I. [Pryckt a Holum j Hialltadal þann 19 Dag Nouemb. Anno M. DC. I.]. Svezak obasiže 539 + [11] stranica.⁴*

Konzultiranjem izdanja, koje je, srećom, dostupno na internetu,⁵ mogao sam i bez znanja islandskoga utvrditi da se prvi dio (str. 3-392) sastoji od pitanja i odgovora, pri čemu je dosta opširan odgovor redovito potkrijepljen autoritetom na naslovnici naznačenih pisaca. Drugi dio (str. 393-533) sastoji se od 16 odjeljaka, od kojih prvih 11 (str. 393-467) sadrži očito Marulićev tekst, jer mu je naslov: *Agiaetlegur Tractatus Marci Maruli Spalatensis Vm Tilkomu Christi, til Domsins, Og huörsu ad öll Elementa og allar Skiepnur munu klaga þa Ogudlegu a sijdasta Deige*; u odjeljcima 12-14 nalaze se meditacije sv. Bernarda, a u 15-16 govori sv. Augustina. Djelo je s njemačkog preveo Guðbrandur Þorláksson, čiji se predgovor nalazi na str. 3-10, a besjeda *Ad pium Lectorem* (također na islandskom) na str. 534-539.

Dakako, otkriće je otvorilo mnoga pitanja: o kojem je Marulićevu djelu riječ; kako glasi naslov njemačkoga predloška; tko je Marulićev tekst preveo na njemački i zašto ga je uvrstio u svoju kompilaciju te, napokon, zašto je islandski autor odlučio to djelo prevesti?

⁴ Zanimljivo je spomenuti da je to prva knjiga na islandskom u kojoj su stranice označene brojkama; v. *Islandica; an Annual Relating to Iceland and the Fiske Icelandic Collection in Cornell Univeristy Library*, Cornell Univeristy Library, Ithaca, New York, 1918, vol. XI, 18.

⁵ Na adresi: http://baekur.is/yfirlit/000594171/Christeleg_Vnderuiisun_Vm

Kako se vidi iz latinskoga kataloškog opisa, kod Marulića je posrijedi kršćansko učenje o besmrtnosti duše i o posljednjim stvarima, pa nije bilo teško pomisliti na šestu knjigu *Institucije*. Osim toga, već nam je otprije poznat jedan njemački naslov koji se očito podudara s naslovom marulićevskoga dijela islandske knjige: *Ein schöner Tractat, Marci Maruli, Spalatensis, von der Zukunft Christi zum Gerichte und wie alle Element und Creaturen die Gottlosen anklagen werden*. To je, zapravo, drugi dio djela *Die himmlische Weissheit in Christlich gottseeligen Betrachtungen, de quatuor novissimis, Oder: Vier letzten Dingen dess Menschen; als da sehn von dem Zustand der Seelen in vor und nach 1) dem Todte, 2) vom Jüngsten Gerichte, 3) von der Höllen un der Gottlosen Verdammnus, 4) von der ewigen Seeligkeit* (Augspurg, Johann Wehe, 1697).⁶

Prema navodu na naslovnici taj svezak (kojemu je priređivač nepoznat) razlaže sadržaj vjere prema djelima raznih Božjih uglednika i crkvenih otaca, utemeljen na božanskom Pismu, i to pobožnima za poduku i utjehu, a bezbožnima za razmišljanje. Marulićev se »krasni traktat«⁷ (str. 257-348) nalazi u drugom dijelu, ispred meditacija sv. Bernarda (str. 349-403) i govora sv. Augustina (str. 403-465), pa bi nas te strukturne podudarnosti na prvi pogled ponukale na zaključak da u rukama imamo traženi njemački predložak. Ipak, odmah je jasno da to nije moguće: *Die himmlische Weissheit* objavljena je gotovo cijelo stoljeće nakon islandskog izdanja. Daljnja je potraga najprije dovela do usputnog otkrića još jednoga, dosad nepoznatog izdanja Marulićeva »krasnog traktata« na njemačkom, i to u jednoj drugoj kompilaciji, koju je sastavio Abraham od sv. Klare.⁸ No kako je to izdanje tiskano 1702, ni ono nije moglo biti predložak islandskom prijevodu.

3.

U potrazi za njemačkim predloškom islandske knjige naišao sam na začuđujuće velik broj izdanja na temu posljednjih stvari - toliko da se stječe dojam kako su ljudi krajem šesnaestog stoljeća bili opsjednuti svršetkom svijeta.⁹ A doista su i bili! Na

⁶ O prijevodu Marulićeva teksta u ovom izdanju pisao je Charles Béné, »Encore une traduction de Marulic: Die himmlische Weissheit (La Sagesse Céleste)«, CM XV (2006), 5-13.

⁷ *Tractat* zapravo nije prijevod cijele šeste knjige *Institucije*, nego počinje od njezina petog poglavlja.

⁸ Abraham a S. Clara, *Erbauliche Andachten über folgende Sprüche: I. Du musst sterben, II. Es geschicht ihme unrecht, III. Der Todt ist gut / aber nit allzeit*, Stiffti Kempten, Den Casper Roll, 1702.

⁹ Brojni autori objavljuju djela na temu *de quatuor novissimis*: Faber Basilius (1590), Gabriel Inchino (od 1609. do 1677. objavljena su mu četiri izdanja na latinskom; 1606. na njemačkom; 1593, 1596, 1601, 1603, 1614. na talijanskom; 1609. na francuskom); Dionysius Carthusianus (1627), Philippus Boskierus (1610), Petrus Besseus (1604); ovaj posljednji citira Marulića. Osim tematski, naslovi i struktura ne-

osnovi biblijskog pripovijedanja o šest dana stvaranja (usp. *Post* 1), pri čemu je jedan dan u očima Božjim kao tisuću godina (usp. *Ps* 90, 4; 2 *Pt* 3, 8), učvrstila se otačka misao kako svijet ne bi trebao trajati više od 6000 godina.¹⁰ Pored otačkog autoriteta, uvjerenju o bliskom kraju svijeta i sudnjem danu pridonijeli su neki događaji koji su potresali Europu 16. stoljeća: ratovi, velika studen i agrarna kriza praćena glađu, epidemijska oboljenja i pomor.¹¹ Nadalje, i otomansku opasnost koja se nadvila nad Europom neki su vidjeli kao znak.¹²

Svi ti događaji percipirani su kao ispunjenje Isusovih riječi o znakovima kraja svijeta: »Narod će ustati protiv naroda i kraljevstvo protiv kraljevstva. I bit će velikih potresa i po raznim mjestima gladi i pošasti; bit će strahota i velikih znakova s neba« (*Lk* 21, 10-11). Već spomenutima pridružio se i »znak s neba«. Naime, danski plemić i astronom Tycho Brahe (1546–1601) ugledao je 11. studenog 1572. u zviježđu Kasiopeje novu zvijezdu, sjajnu poput Venere. Nju se odmah poistovjetilo s Betlehemskom zvijezdom, koja je nekoć ukazala na Isusov prvi dolazak, a sad je opet zasjala da bi navijestila drugi Kristov dolazak i kraj svijeta.¹³ Predočeno ozračje objašnjava popularnost djela o posljednjim stvarima i priručnika *de arte bene moriendi* (*Sterbbuchlein*).¹⁴

kih djela vrlo su slični traženom predlošku islandskog prijevoda, primjerice David Chytreus [*Altera pars*]: *Christlicher, Tröstlicher und in Gottes Wort gegründter unterricht. I. Von Unsterblichkeit der Seelen und jhrem Zustand nach dem Leibstodt. II. Von dem Fegefewr. III. Vom Ende der Welt und Auferstehung der Todten. IIII. Vom Jüngsten Gericht. V. Von der Ewigen Marter und Pein der Gottlosen in der Helle.* / Durch ... David Chytraeum ... in Lateinischer Sprach verfasst und an tag gegeben: Verdeutschet durch Heinrich Räteln ... [Berlin] ; Frankfurt an der Oder, 1592. i 1598.

¹⁰ Usp. Laktancije, *Divinae institutiones* 7, 4 i 24; Justin, *Ad Gentes*, quest. 71; Augustin, *De civ. Dei*, 20, 9; Toma, *S. Th.* I^a q. 61 a. 3 arg. 1.

¹¹ Usp. o tome Wolfgang Behringer: »Die Krise von 1570. Ein Beitrag zur Krisengeschichte der Neuzeit«, *Um Himmels Willen: Religion in Katastrophenzeiten* (ur. Hartmut Lehmann), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003, 54-58; 87-88; (nav. mj. 102); Trevor Aston (ur.), *Crisis in Europe 1560-1660*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London, 1965.

¹² Marsilio Ficino prenosi mišljenje da je Muhamed Antikristov preteča kao što je Ivan Krstitelj bio Kristov (*Della religione christiana*, Giunti, Fiorenza, 1568, 188).

¹³ Usp. William Tyler Olcott: *Star Lore: Myths, Legends, and Facts*, Dover Publications, Inc., Mineola, N. Y. 2004, 130; J. L. E. Dreyer: *Tycho Brahe: A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*, Edinburgh – London, 2004, 68; usp. i Tycho Brahe: *De nova stella*, *Opera omnia*, t. I, ed. J. OL. E. Dreyer, Harvard University Press, Cambridge, 1969; Thadaeus Hagecius *De stellis nouis*, Francofurti 1574. Ponukani snažnim »znakovima vremena«, podijelivši povijest na šest razdoblja, astronomi i teolozi nastojali su izračunati kad bi trebao nastupiti konac svijeta. I sam Weiser u besjedi čitatelju (»An den Leser«, str. [23]) navodi kako se o toj temi pisalo mnogo, osobito tih dana, a kao moguće godine kraja svijeta na temelju dostupnih mu izračuna navodi: 1588, 1600, 1612. i 1656 (u njemačkom izdanju te stranice nisu mi bile dostupne, ali u islandskom izdanju godine se navode na str. 130; izračun na str. 283-284).

¹⁴ Djela s temom »dobre smrti« (*De arte bene moriendi* ili sl.) sastavljaju se još od srednjeg vijeka. Niz njemačkih izdanja naveo je W. Behringer, n. dj. (11), 71-72,

4.

Zahvaljujući konzultiranju više rasprava koje tematiziraju kraj svijeta na njemačkom jeziku, naposljetku mi je pošlo za rukom identificirati predložak islandskog prijevoda, tj. knjigu na njemačkom, odgovarajuće strukture i sadržaja, tiskanu prije 1601. Sastavio ju je Gregorius Weiser pod naslovom: *Christlicher Bericht, Von vnsterblichkeit vnnd Zustandt der Seelen nach jrem Abschied, vnnd letzten Hendeln der Welt. Sampt gruendlicher vnd ausfuehrlicher erklerung aus den Schriffthen der Veter, Jtem Herrn D. Martini Lutheri, Johannis Mathesij, D. Martini Mirj, vnd Johannis Gigantis, Jn Frag vnd Antwort Zusam[m]en getragen durch Gregorium Weiser, Pfarherrn zu Peritz, M.D.Lxxxij.*

Ovdje je važno istaknuti da se radi o katekizmu koji, kako se vidi i iz samog naslova («in Frag und Antwort»), ima strukturu (kratkih) pitanja i (odužih) odgovora. Djelo je posvećeno Jeronimu von Kanitzu, a doživjelo je četiri izdanja: Bautzen (Budissin), Michael Wolrab, 1583; Leipzig, Henning Grosse I, 1588; 1590. i 1602. Ovo posljednje tiskano je novim slogom, s nešto osuvremenjenim pravopisom i s pridodanom tekućom glavom. Svezak obasiže [40] + 526 stranica u osmini, a naslovnica je otisnuta crvenim i crnim slovima.¹⁵

Marulićev tekst, pod već poznatim naslovom *Ein schöner Tractat Marci Maruli, Spalatensis, von der Zukunft Christi zum Gerichte und wie alle Element und Creatures die Gottlosen anklagen werden*, nalazi se u drugom dijelu knjige (str. 369-446); u nastavku slijede razmatranja sv. Bernarda i govori sv. Augustina (str. 447-526).

Osim opće mudrosne misli: »U svim svojim djelima misli na svoj konac, pa nećeš nikada griješiti« (*Sir* 7, 36), otisnute na poleđini naslovnice, autora je na sastavljanje katekizma potaknulo, po svemu sudeći, i već spomenuto uvjerenje o skorom svršetku svijeta. Tome u prilog govori i činjenica da u njemu izlaže ne cjeloviti kršćanski nauk, nego samo ono što se odnosi na besmrtnost duše i posljednje stvari.¹⁶ Na pitanje kako to da je iz obilja literature o dotičnoj temi izabrao upravo Marulićev tekst, neizravno odgovara sam Weiser. Naime, obraćajući se čitatelju veli kako je od otaca i crkvenih učitelja sabrao i na njemački preveo ono što mu se činilo da će biti korisna uputa. Dakle, Marulić je očito bio uvažen autoritet, a njegovo djelo percipirano je kao štivo prikladno da bi se čitatelji vjerodostojno

b. 65. Jedan takav moralizatorski spis, preveden na hrvatski, tiskan je u Senju još 1507. (1508.) pod naslovom *Meštija od dobra umritja* (usp. Milan M o g u š, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, ³2009, 46).

¹⁵ Napominjem da iz toga doba postoji još jedno djelo sličnog naslova: *Christlicher Bericht von der Unsterblichkeit und Zustand der Seelen, Fragweis zusammen getragen* Tiskano je 1596. i 1600, a autor mu je Georg We in r i c h (1554-1617), profesor teologije, pastor u crkvi sv. Tome. Iz naslovne formulacije jasno je da je također katekizamski strukturirano u obliku pitanja i odgovora, no u njemu nema nikakva spomena Marulića.

¹⁶ Usp. bilj. 14.

poučili o prevažnim stvarima, tj. o vječnoj sudbini, te da bi ih se time ponukalo na odgovarajuće ponašanje u vremenu.

Dakako, vrijedilo bi znati kojim se predloškom Weiser služio, no zasad to ostaje otvoreno pitanje. Njegovu je pozornost mogao privući podatak u katalogu za Frankfurtski sajam knjiga 1568, gdje je naveden i njemački prijevod *Institucije*, iz pera Christiana Kemmera, kanonika iz Mainza, objavljen pod naslovom *Der Catholischer christen Spiegel* (1568).¹⁷ Sigurno je ipak da se Weiser nije poslužio tim izdanjem jer ono kao pokraćena verzija uopće ne donosi poglavlja sadržana u »traktatu«. Više nego prijevod, *Der Catholischer christen Spiegel* zapravo je parafraza Marulićeva teksta u 4 »knjižice« i 32 poglavlja. Isto tako nije preuzeo ni prijevod Hermana Baumgartnera, objavljen u *Sechs Bücher Von gedächtnuss würdigen Reden und Thatten...*¹⁸. Naime, dok Baumgartner Marulićev tekst doista prevodi, Weiserova je verzija dosta slobodnija (uključuje i kraćenja i amplifikacije te donekle i prekranje latinskog izvornika).¹⁹

Od latinskih izdanja iz druge polovice 16. st. moglo bi se, s obzirom na Weiserovu i Heroldovu zajedničku pripadnost svijetu reformacije, pomisliti na baselski zbornik iz 1555. Ipak, i njega treba isključiti jer je njegov priređivač Herold iz posljednje knjige *Institucije* preuzeo samo dva poglavlja: o otkrivenjima paklenih muka i nebeskoga blaženstva (6,14: *De reuelationibus infernalium poenarum* i 6, 16: *De reuelationibus coelestis beatitudinis*).²⁰ Budući da je manje vjerojatno kako je pribavio neko izdanje objavljeno prije četiri i više desetljeća (poput solingenskoga iz 1540. ili još ranijih, kölnskih, iz 1530. i 1531), skloniji sam pretpostavci da je Weiser u rukama imao antverpensko izdanje iz 1577, *Dictorum factorumque memorabilium libri sex*, koje se nudilo na prodaju u katalogu Frankfurtskog sajma knjiga za tu godinu.

U svakom slučaju znakovito je što se na njemačkom prostoru ponovno tiskaju Marulićeva djela. U Kölnu, središtu protureformacije, objavljuvana su (uz iznimku Kemmerova prijevoda, također u službi katoličke obnove) na latinskom. Od 1529. do 1686. pojavilo se petnaest izdanja. U središtu reformacije Augsburgu (odnosno Dillingenu kao mjestu tiskanja reformacijskih izdanja), objavljuvana su u prijevodu na narodni jezik. Od 1582. do 1614. pojavilo se pet izdanja. Njima sad valja pribrojiti i četiri izdanja Weiserova djela.

¹⁷ Usp. Franz Leschinkohl, »Der catholischer christen Spiegel — katoličko kršćansko ogledalo: prvi njemački prijevod Marulićeve *Institucije* (1568) u službi obnove katoličke vjere u nadbiskupiji Mainz«, CM IX (2000), 357-370.

¹⁸ Cjeloviti prijevod *Institucije* (Dillingen, 1582, i poslije).

¹⁹ Nakon naslova kojim se najavljuje Marulićev *Tractat* prevodilac ubacuje svoj kratak uvod (»Ovdje ćemo iznijeti ono što saznamo iz Svetog pisma...«); tekst započinje ulomcima iz 7. poglavlja 6. knjige *Institucije* i nastavlja se poglavljima 5-15 (posljednje, 16, ispušteno je) te završava opet prevodiočevom zaključnom mišlju (»neka nam Bog bude milostiv...«) (str. 369; 446).

²⁰ Usp. Darko Novaković, n. dj. (2), 45.

5.

Izdanje *Christlicher Bericht* nadasve je zanimljivo zbog toga što posvjedočuje kako je zanimanje reformacijskih krugova za Marulićevu *Instituciju* bilo veće nego što smo dosad znali.²¹ Nažalost, o prireditelju knjige, Gregoriusu Weiseru (1548- ?) jedva da je poznato nešto više od podatka s naslovnice, tj. da je bio protestantski pastor u Peritzu (»Pfarherr zu Peritz«). Objavio još jedan naslov: *Christliche Schöne und Auserlesene Vermanungen, Vom Elendt und Jamer aller Menschen, und letzten Hendeln der Welt aus den alten Lehrern zusammen gezogen ...* (Rhambaw, Leipzig 1578). U knjizi kojom se ovdje bavimo, on je Marulića uvrstio u društvo neospornih autoriteta - crkvenih otaca te istaknutih protestantskih prvaka Martina Luthera (1483-1546), Johanna Mathesiusa (1504-1565/1568), Martina Mirusa (1532-1593) i Johanna Gigasa (1514-1581).²²

Usporedivši kazala sadržaja, ustanovio sam da je *Die himmlische Weissheit* zapravo pokraćena inačica Weiserove kompilacije. Međutim, prireditelj tog izdanja nije se potpisao, nije naveo Weisera kao autora, ne spominje ni protestantske prvake od kojih se preuzimaju odgovori na pitanja o kojima se raspravlja u prvom dijelu knjige; osim toga, iz prvog je dijela uz to ispustio poglavlja naslovljena:

²¹ Elizabeth von Erdmann (»Marko Marulić in den Religionskonflikten der deutschen Länder des 16. Jahrhunderts«, CM XX (2011), 177-195 (194) navodi kako se po završetku tridesetogodišnjeg rata i nakon Westfalskog mira 1648. zanimanje za Marulićeve spise u njemačkim zemljama smanjuje. No može se reći da to vrijedi i općenito, a ne samo za njemačke zemlje. Osim ovdje spominjanih parcijalnih izdanja *Instit.* (1697. i 1702) i *Carmen*, njegova moralnodidaktička djela ubuduće gotovo se ne objavljuju sve do 2. polovine 20. stoljeća (bilježimo tek španjolski prijevod *Euang.* i *Quinqu. parab.* 1655, kölnsko izdanje *Instit.* 1686. i talijanski prijevod *Quinqu. parab.* 1812. i 1881). Zamjećuje se, međutim, povećano zanimanje za njegove spise povijesnog i starinarskog karaktera.

²² Johannes Mathesius, jedan od najpopularnijih i najplodnijih luteranskih pisca propovijedi 16. st., između ostalog objavio je *Catechismus...* Leipzig, 1586; *Postilla...* Nürnberg, 1565; Leipzig, 1589. Više o njemu v. Christopher Boyd Brown, *Singing the Gospel: Lutheran Hymns and the Success of the Reformation*, Harvard University Press, 2005; John M. Frymire, *The primacy of the postils: Catholics, Protestants, and the Dissemination of Ideas in Early Modern Germany*, Brill, Leiden, 2010, 161.

Martinus Mirus, saski natpropovjednik, utjecajni pripadnik dvorskoga gremija u Dresdenu, supotpisnik je tzv. *Konkordienformel - Formula concordiae* 1577. Više o njemu v. Wolfgang Sommer, »Das Wirken des Hofpredigers Martin Mirus nach dem religionspolitischen Umbruch des Jahres 1574 (1574-1588 und von 1592-1593)«, *Die lutherischen Hofprediger in Dresden: Grundzüge ihrer Geschichte und Verkündigung im Kurfürstentum Sachsen*, Franz Steiner Verlag GmbH, Stuttgart, 2006, 89-98. V. i John M. Frymire, n. dj., 173-174, bilj. 47; 51); Georg Christian Bernhard Pünjer: »Mirus, Martin«, *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB). Band 22, Duncker & Humblot, Leipzig, 1885, 1.

Johannes Gigas (Heune / Hüne), teolog i pedagog, između ostalog objavio je *Methodus scribendi carmina*, Leipzig, 1538; *Catechismus...* Frankfurt/Oder, 1578, te više propovijedi o posljednjim stvarima (Frankfurt/Oder, 1550, 1566, 1567, 1569).

»Što o tome kažu papisti?« Zapaziti je da *Die himmlische Weissheit* nije posvećeno kojem velikašu, nego osobama Presvetog Trojstva. To bi se možda moglo objasniti prirediteljevom željom da ne postavlja konfesionalna ograničenja recepciji svojega djela. Tako se valjda i moglo dogoditi da je drugi dio u cijelosti preuzeo Abraham od sv. Klare, koji je nesumnjivo bio katolik.²³ Osobitost ovoga posljednjeg izdanja jest to što su Marulićev *Tractat*, meditacije sv. Bernarda i govori sv. Augustina u njemu otisnuti potpuno istim slogom i s istom paginacijom kao i u izdanju *Die himmlische Weissheit*. Budući da je teško povjerovati kako je olovni slog bio prenesen iz (protestantskog) Augsburga u stotinjak kilometara udaljen (i očito katolički) Stifft Kempten, ostaje nam pretpostaviti da je Abraham, odnosno njegov tiskar, na neki način došao do otisnutih, ali neuvezanih sveščića knjige *Die himmlische Weissheit*, pa ih je jednostavno pripojio svojim »razmišljanjima«.²⁴ Ipak, ta neobična činjenica, kao i detaljnija raščlamba odnosa *Christlicher Bericht* i *Die himmlische Weissheit*, ostaju temama za neko buduće istraživanje.²⁵ Vrijedilo bi također temeljitije se pozabaviti odnosom dvaju njemačkih prijevoda – cjelovitoga Baumgartnerova i parcijalnoga Weiserova prema izvorniku.

Protestantska grana recepcije nastavlja se islandskim prijevodom, načinjenim prema *Christlicher Bericht*. Prevoditelj Guðbrandur Þorláksson ili Gudbrandur Thorlaksson (1541–1627) bio je islandski matematičar, kartograf, reformacijski teolog i luteranski biskup. Zaslužan je za širenje luteranizma na Islandu: kao izvrstan znalac jezika i teologije, započeo je snažnu kampanju da izobrazbom i objavljivanjem religioznih djela formalno obraćenje na luterizam učini i stvarnim; ujedno je u škole uveo luteranski katekizam. Objavio je više od 80 naslova, među kojima je se ističe prvi cjeloviti prijevod Biblije na islandski jezik (pri čemu je veći dio Starog zavjeta sam preveo). Objavljena 1584. i urešena drvorezima i ukrasnim inicijalima, *Gudbrandsbiblia* je iznimno vrijedan spomenik književnosti i likovne umjetnosti. Od ostalih njegovih djela vrijedi istaknuti knjigu pjesama (*Sálmabók*, 1589), kojom se izričito želi nadmetati s narodnim baladama o trolovima i herojima te s ljubavnim i rugalačkim pjesmama, iznimno popularnima u islandskoj tradiciji, kao i antologiju stihova (*Vísnaþók*, 1612), koja je uključivala i katoličke pjesme

²³ Abraham od sv. Klare (Johann Ulrich Megerle, 1644–1709), augustinac, pisac i glasoviti propovjednik (car Leopold I. imenovao ga je službenim propovjednikom bečkog dvora). Osim *Erbauliche Andachten...* iste mu je godine na istu temu objavljena još jedna knjiga: *Sterben und erben: das ist, die schönste Vorbereitung zum Tode...*, Gallet, Amsterdam, 1702.

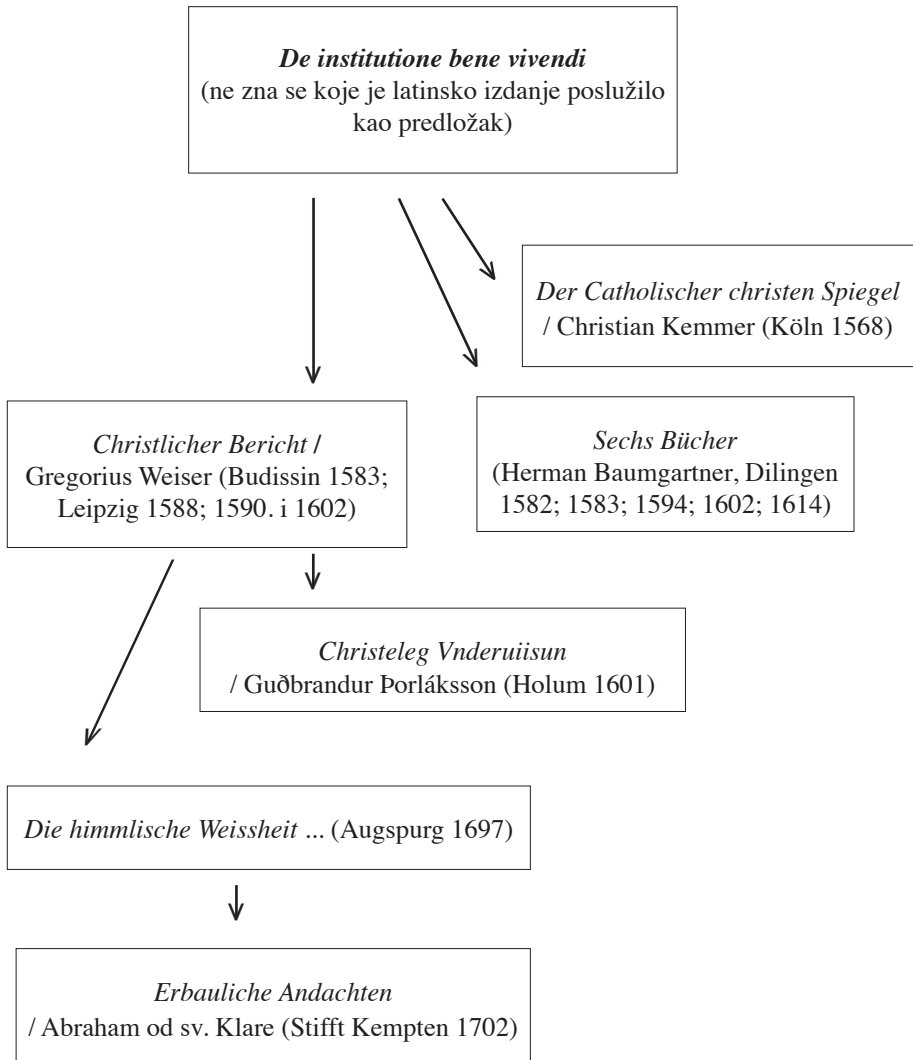
²⁴ O sličnom slučaju pisao je Franz Leschinkohl: »Palaestra Christianarum virtutum – jedinstvena knjiga u povijesti tiskarstva«, CM VII (1998), 197-202.

²⁵ *Christlicher Bericht* posjeduju: Staatsbibliothek zu Berlin, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (2 primjerka kao i *Die himmlische Weissheit*), Forschungsbibliothek Erfurt / Gotha (2 primjerka), Staats- und Stadtbibliothek Augsburg, Stadtbibliothek von Växjö (Švedska). Budući da je riječ o starom i vrijednom izdanju, knjiga se ne može dobiti putem međubibliotečne posudbe, a i od zatraženih reprodukcija uspio sam dobiti tek nekoliko stranica.

pročišćene od elemenata nespojivih s luteranskim učenjem. Prijevod Weiserova *Kršćanskog učenja o besmrtnosti duše...* na islandski sasvim se logično uklapa u njegovo svestrano nastojanje za prosvjetom u luteranskom duhu.

Zaključno može se reći kako je pozornosti vrijedan podatak da se u relativno kratkom vremenskom rasponu pojavljuje više prijevoda, odnosno preradba, Marulićeve *Institucije* na njemačkom. Dosad poznatim prijevodnim izdanjima (1568, 1582, 1583, 1594, 1602, 1614, 1697) sad valja pribrojiti i novootkrivena (1583, 1588, 1590, 1602, 1702) te uistinu raritetni prijevod na islandski jezik (1601). Činjenica da je u vremenu punom strepnje pred očekivanim krajem svijeta Marulićev tekst uvršten u jedan protestantski katekizam, pokazatelj je ugleda što ga je splitski pisac uživao i među nekatoličkim teolozima.²⁶ Također je pozornosti vrijedna i činjenica da se Marulićev tekst pojavio preveden na još jedan jezik: time se njihov broj penje na ukupno trinaest.

²⁶ Ta prihvaćenost onkraj konfesionalnih granica podsjeća na zgodu iz grada Kreuzenacha, gdje su u jeku vjerskih sukoba revni pristaše reformacije katoličkim knjigama popločali cestu, no toj je sudbini izmaklo glasovito Marulićevo djelo. Usp. Mirko Tomasović, *Sedam godina s Marulom* (n. dj., [3]), 141.

Stemma editionum

Christlicher Bericht
Don vnters-
ligkeit vnd Zustandt der
Seelen nach ihrem Abschied
 vnd letzten Wendeln
 der Welt.
Sampt gründlicher vnd ausführ-
licher erklerung aus den Schrifften
 der Heil. Hiem Herrn
D. Martini Lutheri /
Johannis Mathesi /
D. Martini Muri / vnd
Johannis Sigantis /
 In Trag vnd Antwort.
 Zusammen getragen durch
Gregorium Weiser / Pfarrern
 zu Peris.
 Cum Priuilegio.
M. D. CXXII.

Christleg Vnderuissun
Vm odaudleika
 Smlarennar.
Þ
quod vni Smlernar lidur þeg
 ar þær Felita vð Lífamann. Þm
 þan seinasta Dag * Dom / ellif-
 an Þauðe / og þriggja Líf.
Lara til þess
Daman telam i þessu Mále
 þv Þofum þeirra Heilögu Leif-
 ra / Lífka timent ver Predikunum
D. Martini Luthert.
Johannis Mathesi.
D. Martini Muri.
Johannis Sigantis.
 Þm nu a Mensekku vðlegð
 ANNO.
 M. DC. I.

Naslovnica Christlicher Bericht, Von vnsterblichkeit vnd Zustand der Seelen... (1583)
 i njegova islandskog prijevoda Christleg Vnderuissun Vm odaudleika Smlarennar... (1601)

Die Himmlische Weisheit

In Christlich
Gottseligen Betrachtungen/
DE QUATUOR NOVISSIMIS,

Obst:
Vier letzten Dingen des Menschens;

Als da seynt
Von dem Zustand der Seelen
in vor und nach

- I. Dem Gotte.
- II. Vom höchsten Verichte.
- III. Von der Sollen und der
Gottlosen Verdammnis.
- IV. Von der ewigen Seligkeit.

Als woraus
Gottes und künleibitz Erkenntnis/
ohne welche kein Mensch selig werden kanz
zu erkennen und zu betrachten.
Aus denen in D. Göttlicher Schrift ge-
gründeten Scriptis unterschiedlicher Hocherleuchteter
Gottes-Diener und Kirchen-Lehrer; Demen Grommen zum
Unterricht und Trost/d. von Gottion aber; zu ihrer Bekräftigung
in diesen tuzigen Begriff verfasst/ durch den Allertumliche
digen beyen/ so auf des Heyl. Gedites wartten.

Wozu dem mit beygefügter
Marci Maruli Spalatenis schöner Tractas
von der Zukunfft Christi zum Gericht/ und wie alle
Element und Creaturen die Gottion anliegen werden.
Chm. licentia Imperatorum.

Zugspung/
In Verlegung Johannis Bach/ Buchhändler
Sohn des Joh. Christoph Bachgauer/ 1697.

R. P. Fr.
ABRAHAMI
a. S. Clara Augustiner-
Barfüßter-Ordens/

und
Kays. Maj. Predigers zu Wien/
Erbälliche

Andachten

Über die folgende
Abges. über die folgende
Abges. über die folgende
Abges. über die folgende

- I. Du must sterben.
- II. Es geschicht ihm unrechte.
- III. Der Gott ist gut / aber me
allzeit.

Griff Kempten/
Ben Casper Hohl / Buchdruckern, 1702.

I.
In Söner
 Tractat Marci Maruli
 Spalarensis, Von der zukunfft
 Christi zum Gerichte/ vnd wie alle
 Element vnd Creaturen die
 gotlosen anflagen
 werden.

Verroun wollen wir so viel sa-
 gen/ als wie aus heiliger Schrifft
 beweisen können / damit nicht je-
 mand gedüncke / es sey erdicht / vnd er-
 dacht / darumb er solchs nicht glauben vnd
 darüber in die ewige qual / vnd marter
 die er also verachtet / kommen möcht.
 Der Prophet Zacharias redet also
 davon in 14. Cap. Dann wird kommen
 der HERR mein GOTT / vnd alle
 Nistgen mit ihm.

Daniel 7. Cap. Solches sage ich/
 bis das stülte geset wurden / vnd der Alt
 sette sich / das Licht was schone weiß / vnd
 des Hoes auff seinem Haupte / wie reine
 wolcklein / sein Strich war erit seuffstänck.
 26
 2a
 2a

Annar Partur bestar
 BOKAR.
 Chriſtſelegar og Bivaldar Amſingar
 bellegra Lærefædra / og anara votta
 Gotkædz / vni Tilkomu Christi /
 Og Gættins Lænda.

I.
Algiallegur
 Tractatus Marci Maruli
 Spalarensis, Vom Tiffomiu Christi / ul
 Domsins / Og hvortiu ad ill Elementa
 og aller Skæpnuur mætt Flaga þa
 Gvættigu a hvostu Deige.

M þetta vilium vier tala so
 migtod sem vier Eunnim ad þe
 nysa vt af heilagre Ritrins
 gu / so ad eingen þure þetra
 he vppdættad / samsæt af off
 og velle hui þar fyrer eckr trna / og stalle
 so þar fyrer i eilifser Auælar v þiffier.
 26
 2a
 2a

I.
In Söner

TRACTAT,
 Marci Maruli, Spalarensis,
 von der zukunfft Christi / zum
 Gerichte / vnd wie alle Element vnd
 Creaturen die Gotlosen an-
 flagen werden.

Verroun wollen wir so viel
 sagen / als wir aus heiliger
 Schrifft beweisen können /
 damit nicht iemand gedün-
 cke / es sey erdicht vnd erdacht / dar-
 umb er solches nicht glauben / vnd dar-
 über in die ewige Qual vnd Marter /
 die er also verachtete / kommen möcht.
 Der Prophet Zacharias redet also
 davon in 14. Cap. Dann wird kommen
 der

Početak Marulićeva teksta u *Christlicher Bericht* (1583), u *Christeleg Vnderuisun* (1601)
 te u *Die himmlische Weissheit* (1697) (tj. u *Erbauliche Andachten* [1702]).

Branko Jozić

WIDENING THE MARULIĆ CIRCLES: AN ICELANDIC TRANSLATION
AND AN UNKNOWN GERMAN EDITION OF *DE INSTITUTIONE*

One of the indicators of the fineness of the literary expression and general greatness of the Split Humanist is the reception of his oeuvre: there are numerous editions of originals of his works and of translations into other languages. Apart from that, there is an immense number of works by religious writers, of preachers and historians who cite Marulić as a generally recognised authority. Parts of his writings appear within compilations of other authors, not only as short fragments but also as major units. Particularly prominent in this respect is the book *Exempla virtutum et vitiorum...* (Basel, 1555), in which the editor, Johannes Herold, put an abbreviated version of Marulić's *De institutione* among the works that were composed by *praestantissimi scriptores* in both the classical languages (cf. the study of Darko Novakovic in CM IV [1995]).

Now joining this string of publications of part of the work are three editions of his *De institutione* previously unknown in the Marulić horizon. In Iceland, in 1601, a book translated from German entitled *Christeleg Vnderuisun Vm odaudleika Sailarennar* was published. In the second part is the Marulić text entitled *Agiætleigur Tractatus Marci Maruli Spalatehsis Vm Tilkomu Christi*. As can be seen from the title, the book discusses the doctrine of the immortality of the soul and the last things, the topic of the sixth book of Marulić's *De institutione*. It is known that a similar partial edition was published before that, in German, as: *Ein schöner Tractat, Marci Maruli, Spalatensis, von der Zukunft Christi zum Gerichte...* published as part of the book *Die himmlische Weissheit* of 1697. The author of the present paper has established that this »lovely treatise« was published one more time, five years later, this time in a compilation entitled *Erbauliche Andachten* (1702) by Abraham a Sancta Clara, an Augustinian, writer and famed sermon writer. It is interesting that the edition of 1702 was printed with the same layout and pagination as that of 1697.

Still, both of these German editions of the *tractatus* were created after the Icelandic translation, and could not have served as an original. Only subsequent research led to an earlier and previously unknown German edition of the treatise. It was edited by Gregorius Weiser under the title *Christlicher Bericht, Von vnsterblichkeit vnnnd Zustandt der Seelen nach jrem Abschied, vnnnd letzten Hendeln der Welt. Sampt gruendlicher vnd ausfuehrlicher erklerung aus den Schrifften der Veter, Item Herrn D. Martini Lutheri, Johannis Mathesij, D. Martini Mirj, vnd Johannis Gigantis, Jn Frag vnd Antwort Zusam[m]en getragen durch Gregorium Weiser, Pfarherrn zu Peritz* (Budissin, 1583). Marulić's text, here printed too under the title of *Ein schöner Tractat*, is in the second part of the book, and

after it come the meditations of St Bernard and the orations of St Augustine (just as they would in the Iceland 1601 edition and the German editions of 1697 and 1702). The chronological order and the correspondence in title and in actual text clearly show that the original for the Icelandic version was the German edition of Georg Weiser.

What was it in Marulić, or in the sixth book of his *De Institutione*, that so attracted translators and compilers? The topic of *last things* was extremely timely in the Europe of the second half of the 16th century, shaken by many woes (wars, famine, epidemics, the threat from the Ottomans), which were perceived as signs of the imminent end of the world. Worthy of attention is the fact that from the great mass of publications concerning the end of the world of that time, Weiser should have taken precisely Marulić's text for his catechism. It is worth noticing that in the case of the Basel edition of 1555, the Catholic Humanist of Split reappeared in a Protestant milieu, in the company of leaders of the Reformation, Martin Luther, Johannes Mathesius, Martinus Mirus and Johannes Gigas. The Icelandic translator, Guðbrandur Þorláksson, was also a respected Reformation theologian and Lutheran bishop, the first translator of the Bible into Icelandic, and much to be credited with Lutheranism establishing roots in Iceland. All of this tells that Marulić enjoyed a major reputation among non-Catholic theologians.

This research has enlarged the number of Marulić editions in German, and the number of languages in which his works have to date been translated has risen to thirteen, now including: Croatian, Czech, English, Flemish, French, German, Hungarian, Icelandic, Italian, Lithuanian, Portuguese, Slovene and Spanish.

Key words: Marko Marulić, *De institutione*, reception, Icelandic translation, the end of the world, the last things, Protestantism, book history, bibliography